

Het WRR-rapport *Tweedeling in Perspectief* bevat een sociaal-culturele toekomstverkenning voor de komende twee decennia. Daartoe is eerst een beeld geschetst van de recente ontwikkelingen op belangrijke maatschappelijke verdelingsdimensies (arbeid, onderwijs en inkomen) en van de positie die groepen (vrouwen, allochtonen en ouderen) op die maatschappelijke verdelingsdimensies innemen. Uit die analyses kwam naar voren dat zich gedurende de jaren '70 en '80 een opvallende discrepantie heeft voorgedaan tussen enerzijds de sociaal-culturele claims op het gebied van individualisering, zelfstandigheid en zelfredzaamheid, en anderzijds de stagnerende sociaal-economische ruimte waarin die claims gestalte moesten krijgen. Deze discrepantie uitte zich onder meer in een toenemend bewustzijn van maatschappelijke uitsluiting. De sociaal-culturele ontwikkeling leidde tot een sterk verhoogd arbeidsaanbod waartegen de groei van de werkgelegenheid in het geheel niet was opgewassen. Maatschappelijke uitsluiting raakte daardoor steeds meer vereenzelvigd met uitsluiting van de arbeidsmarkt. De achterblijvende ontwikkeling van de arbeidsmarkt leidde tot groei in het volume van de sociale zekerheidsuitgaven, met weer als gevolg dat tal van arrangementen niet aan neerwaartse druk konden ontkomen. Mede daardoor konden die ontwikkelingen zich verhardten tot een serieuze angst voor maatschappelijke tweedeling.

1. Kansen

Afgezet tegen dit dramatische decor klinkt de hoofdconclusie van het rapport ongetwijfeld optimistisch. De conclusie luidt namelijk, dat de kans om in sociaal-cultureel opzicht vanuit het diepe dal van de ja-

ren '70 en '80 naar harmonieuzer verhoudingen op te krabbelen zeker niet denkbeeldig is. Maar dit optimisme is wel geconditioneerd en bepaald iets anders dan euforie. Op de eerste plaats is er sprake van een kans. Dát die kans zich voordoet heeft te maken met het betrekkelijk gunstige sociaal-economische perspectief. Want nadat in de jaren '80 de groei van het arbeidsaanbod vele malen groter was dan de groei van de werkgelegenheid, is de situatie sinds enkele jaren veranderd. Voor het eerst sinds lang bestaat er nu het perspectief dat de groei van de werkgelegenheid de groei van het arbeidsaanbod overtreft. Vooruitberekeningen op basis van realistische premissen geven aan dat de arbeidsmarkt voor wat de hogere en middenregionen betreft wellicht al op korte termijn zal 'ruimen'. Helaas blijkt dit voor de lagere regionen van de arbeidsmarkt niet het geval te zijn; daar zullen de problemen van thans zich blijven voordoen. Dat heeft tal van oorzaken; één daarvan is dat grote groepen potentiële werknemers door langdurige werkloosheid gedurende de afgelopen decennia als het ware geforceerd zijn gediskwalificeerd én dat de arbeidsmarkt voor minder gekwalificeerden steeds onvriendelijker is geworden. Voor de onmiddellijke toekomst bergt dit het gevaar in zich, dat ook bij een aantrekkende economie het aantal uitgesloten getalsmatig weliswaar afneemt (er zal wel iets van 'ontdringing' plaatsvinden), maar tegelijkertijd in sociaal-culturele intensiteit zal kunnen toenemen. Het gevoel van maatschappelijke tegenstellingen en van tweedeling zou er wel eens door kunnen worden vergroot. Voor het sociaal-economische en het sociaal-culturele beleid van de onmiddellijke toekomst is het dan ook noodzakelijk om alle inspanningen te richten op het openbreken van de onderkant van de arbeidsmarkt, opdat ook voor laagge-

schoolden zinvolle mogelijkheden tot participatie ontstaan. Gebeurt dat niet, dan laten we de kans op harmonieuzer verhoudingen aan ons voorbijgaan en lopen we het gevaar van een steeds navranter wordende tegenstelling tussen degenen die maatschappelijk mogen meedoen, en degenen die daarvan zijn uitgesloten.

De kans op een positieve ontwikkeling moet dus nog wél gegrepen worden. Daarbij zal de weg van de minste weerstand zeker niet tot succes leiden. Zonder weloverwogen en (dus) moeilijk beleid lukt het niet om dit optimistische toekomstbeeld te realiseren. Om de richting en de implicaties van zulk beleid te verduidelijken, heeft de WRR in voornoemd rapport twee beleidsoriëntaties onder de aandacht gebracht. Deze twee beleidsoriëntaties hebben de volgende namen gekregen: *de emancipatie van arbeid* en *de emancipatie van talent*.

2. Emancipatie van arbeid en talent

Emancipatie van arbeid staat voor een beleidslijn die consequenties trekt uit de enorme verschuiving in aard, kwaliteit en maatschappelijke positie van arbeid sinds het begin van de industriële periode. Was arbeid vroeger iets waartegen mensen in bescherming moesten worden genomen, tegenwoordig ontwikkelt het zich voor steeds grotere groepen van de bevolking tot iets wat mensen zelf in bescherming neemt: het ontplooit, helpt bij maatschappelijke integratie en persoonlijke identiteitsvorming. Dat is geen *wishful thinking*, geen herleving van een achterhaald arbeidsethos, maar eerst en vooral een empirisch feit. De enorme groei van het arbeidsaanbod heeft minder te maken met arbeidsethos dan met de groeiende aantrekkelijkheid van zelfstandige huishoudensvorming en de mogelijkheden, hoe beperkt ook, die de arbeidsmarkt daarvoor biedt.

Niettemin is het kenmerkend dat in de discussie over arbeid het 'labeur'-karakter nog sterk overheerst. Dat hindert de aanpassing van allerlei arrangementen aan de stand van de sociaal-culturele en sociaal-economische ontwikkeling, en zorgt er uiteindelijk voor dat de diepere bedoelingen achter die arrangementen – het bieden van een uitzicht op een ook in financieel opzicht humaan bestaan – niet altijd meer kunnen worden waargemaakt. Regelingen en instituties die ooit zijn ingevoerd met het oog op

een adequate bescherming van zwakkeren (vrouwen, kinderen, ouderen, allochtonen), dreigen nu averechts te gaan werken en tot uitsluiting te leiden. Zulke regelingen moeten dus in het licht van de nieuwe 'positieve' en maatschappelijke betekenis van arbeid worden herzien. Uiteraard moet dat consequenties hebben voor de inrichting van de sociale zekerheid; de introductie van het arbeidsparticipatiemotief in de sociale zekerheid onderstreept dat arbeid – anders dan in de tijd van Charles Dickens – in toenemende mate ook zelf een sociale en humane categorie is geworden. Alleen door die erkenning zal het mogelijk kunnen worden dat ook aan de onderkant van de arbeidsmarkt zinvolle activiteit kan worden verricht.

Emancipatie van talent is de andere algemene beleidslijn die moet voorkomen dat de sociaal-culturele mogelijkheden van de toekomst ongebruikt blijven. Ook in dit geval reiken de implicaties verder dan wellicht op het eerste gezicht het geval lijkt te zijn. Accentuering van deze beleidslijn moet namelijk een dam opwerpen tegen de geleidelijk voortschrijdende vereenzelviging van menselijke waardigheid met intellectuele competentie. Anders dan de aanduiding op het eerste gehoor doet vermoeden, gaat het hier om de emancipatie van alle talent en wel met name het talent van al diegenen die nu zo vaak buiten de maatschappelijke *mainstream* moeten blijven. Het toenemend belang van kennis en opleiding als maatschappelijk verdelingsinstrument valt niet te ontkennen. Gevaarlijk wordt het als ook menselijke waardigheid (of gelijkwaardigheid) zich langs die verdelingsdimensie laat graderen. Dan groeit het adagium 'hoe knapper hoe beter' uit tot de meritocratie van de 21e eeuw en zou dit wel eens de vervanger kunnen worden van het sociale herkomst-criterium van weleer. Nu is zo'n tendens natuurlijk niet eenvoudig te keren. Met een beroep op de fundamentele gelijkwaardigheid van mensen, hoe terecht ook, kom je dan niet ver. Wat nodig is, is een daadwerkelijke erkenning van talent, ook van het laaggeschoolde talent. Ook daarvoor is het openbreken van de onderkant van de arbeidsmarkt de meest geëigende methode. Het praktische bewijs dat ook aan de onderkant van de arbeids- en scholingsmarkt zinvolle en 'waardige' maatschappelijke arbeid kan worden verricht, genereert een praktijk die het axiomatische karakter van gelijke menselijke waardigheid bij

uiteenlopende competenties kan ondersteunen en normaliseren.

Deze twee algemene beleidslijnen hebben tal van implicaties, die overigens in het rapport alleen maar konden worden aangestipt. Het is en blijft immers een toekomstverkenning; een nadere uitwerking van die implicaties op detailniveau hoort in andere – thematisch specifieke – rapporten thuis. Niettemin komt de Raad ook in dit rapport tot de bevinding dat de inspanningen die zich richten op verbetering van de positie van laaggeschoold arbeidsaanbod doorgaans relevanter zijn dan specifiek, op doelgroepen gericht, categoriaal beleid. Dit is een lijn die al wel eerder is aanbevolen, maar die door de analyses van dit rapport nog eens wordt onderstreept. Bijkomend voordeel van een dergelijke heroriëntatie is dat ook de ‘discriminatoire’ aspecten van de aandacht voor specifieke groepen wegvallen. Herstel van eenvoudige werkgelegenheid die is weggesaneerd, c.q. heropname hiervan in het formele circuit, is hier de aangewezen weg. Te denken valt aan de structurele verbetering in de dienstverlening in al die sectoren (gezondheidszorg, onderwijs) waarin de dienstverlening onder invloed van een ongenueanceerde visie op ‘collectieve lasten’ onderontwikkeld is gebleven, en tegelijkertijd een stormloop op de sociale uitkeringen heeft veroorzaakt. ‘Ontschotting’ van departementale begrotingen alsmede een grootschaliger aanpak van het ‘terugploegen’ van sociale-zekerheidsgelden zouden daarbij een rol moeten spelen.

Ook voor het onderwijs liggen de consequenties van deze beleidslijnen voor het oprapen. Op de eerste plaats moet het in het onderwijs weer gaan om het koesteren van talent, ongeacht de vraag of het talent zich aan de top of op de bodem van de talentenverdeling bevindt. Dat betekent dat zowel toptalent als laaggeschooldheid op eigen merites moet worden beschouwd. Voor het onderwijs wijst dit in de richting van een sterkere nadruk op onderwijs-opmaat, de wenselijkheid van kleinschaliger vormingscontexten en de normalisering van wederkerend onderwijs. Hierbij past ook de vaststelling dat er grenzen zijn aan de mate waarin mensen voor de arbeidsmarkt moeten en kunnen worden om-, her- en bijgeschoold. Naar de mate dat de onderkant van de arbeidsmarkt kan worden opengebrouwen (mede naar aanleiding van de eerdergenoemde beleidslijn), zou ook de druk op scholing van diegenen

voor wie scholing geen uitkomst biedt, kunnen verminderen.

3. Samenhang in een individualiserende samenleving

Als aan deze beleidslijnen invulling wordt gegeven, dan is in de visie van de WRR ook in een verder individualiserende samenleving voldoende sociale samenhang mogelijk. Over de aard van die samenhang heeft de WRR zich eveneens uitgelaten, zij het nog tentatiever en met nog meer voorbehoud dan in eerdere secties van het rapport. Daarbij is er één thema dat er uitspringt, namelijk de cultuur van het associatieve individualisme, of liever: *de cultuur van het verschil*. De WRR probeert in het verlengde van klassieke analyses zoals die van Durkheim en Tocqueville en modernere beschouwingen waaronder die van Ulrich Beck, duidelijk te maken dat de individualisering die (ook) dit tijdsgewricht kenmerkt, vooral tot nieuwe en kleinschaliger vormen van associatie leidt. Die vormen van associatie komen tot stand op basis van individuele verantwoordelijkheid en lijken sterk op de bewegingen die op het terrein van de organisatie van de economische productie kunnen worden aangetroffen: werk-ondernemerschap, eigen verantwoordelijkheid, plattere organisaties, *human resource management*. Het verschil met de sociale samenhang van de naoorlogse periode is, dat die laatste vooral via categorieën tot stand kwam. Verticaal, zolang het ging om de traditionele zuilen; horizontaal, voorzover het maatschappelijke lagen of strata betrof. De ontcategorisering of individualisering van de sociale samenhang uitte zich in de jaren '70 in een proces van *ontzuiling*; vanaf de jaren '80 wordt in de visie van de WRR ook een proces van *ontlaging* zichtbaar. Daarmee verdwijnt de overzichtelijkheid van de samenleving en wordt het macro-beeld van de samenleving getekend door een veel grotere mate van variatie en fragmentatie. Niettemin wordt het craquelé van een dergelijke samenleving bijeengehouden door de hardhouten lijst van fundamentele menselijke gelijkwaardigheid en de democratische condities waaronder die gelijkwaardigheid tot gelding kan komen. Men zou dat de *cultuur van het verschil* kunnen noemen, waarbij onmiddellijk moet worden aangetekend dat een dergelijke cultuur iets wezenlijk anders is dan een cultuur

van ongelijkheid en/of ongelijkwaardigheid. De cultuur van het verschil is gebouwd op het axioma van de fundamentele menselijke gelijkwaardigheid en van het 'maatschappelijk verdrag van gelijkwaardi-

ge burgers'. Ze beschouwt de maatschappelijke diversiteit voorzover die met dat axioma niet in strijd komt als een *asset*, en zeker niet als een *liability*.